

**ՕՍՄԱՆՅԱՆ ՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՍԱՀՄԱՆՆԵՐԻՑ ԴՈՒՐՍ.
ՀԱՅԵՐԻ ԲՆԱԶՆՁՈՒՄԸ ԻՐԱՆԻ ԽՈՅ ՈՒ ՍԱԼՄԱՍՏ
ՔԱՂԱՔՆԵՐՈՒՄ 1914-1915 ԹԹ.¹**

Բանալի բառեր՝ Առաջին աշխարհամարտ, Խոյ, Սալմաստ, հայերի կոտորածներ, Հայոց ցեղասպանություն:

Հոդվածի շրջանակում կատարված հետազոտության նպատակն Իրանի Խոյ ու Սալմաստ բնակավայրերում հայերի բնաջնջման քաղաքականության նորովի գնահատման ու հակասական իրավիճակների բացահայտման փորձն է:

Հայ ականատես-վերապրածների, ինչպես նաև օտար ականատեսների վկայությունների վերլուծության հիման վրա փորձ է արված վերականգնել Խոյի ու Սալմաստի հայերի բնաջնջման ընդհանուր գործընթացը. այն կարելի է բնութագրել իբրև կանխամտածված գործողություն օսմանյան պետության սահմաններից դուրս:

Խոյի ու Սալմաստի հայերի բնաջնջման պատասխանատվությունը կրում է Օսմանյան կայսրությունը, որն իր բանակի, նաև քրդական զինուժի միջոցով, ինչպես և իրանական պետության թողտվության պայմաններում ծրագրեց ու ավարտին հասցրեց ցեղասպանական գործողությունը:

Թեմայի ուսումնասիրությունն ու եզրահանգումները փորձ են նաև հերքելու թուրքական ժխտողական պատմագրության շահարկող վարկածներից մեկը, թե իբր հայերի տեղահանությունը պայմանավորված էր առաջին հերթին պատերազմական իրադրությամբ և նպատակ էր հետապնդում պաշտպանելու ռազմական գոտիների բնակչության անվտանգությունը:

Պատմական ակնարկ

Պարսկահայ հնագույն ու մեծ գաղթավայրը ձևավորվել է դեռևս 3-4-րդ դարերում: Ներկայիս Իրանի հյուսիս-արևմտյան շրջաններում՝ Թավրիզ, Մարանդ, Ուրմիա (Կապուտան), Խոյ (Հեր), Սալմաստ (Ջարևանդ), Մակու (Արտագ), որոնք հայկական սկզբնաղբյուրներում հիշատակվում են Ատրպատական կամ Պարսկահայք և Փայտակարան (Ղարադաղ) ընդհանրական անվանումներով, հայերը դարեր ի վեր ապրել են որպես տեղաբնիկներ²: Պրոֆեսոր Վահան Բայբորոյանը նշում է, որ հայկական պետականության անկման հետևանքով Մակուի, Սալմաստի, Խոյի, Ուրմիայի, Ղարադաղի և այլ նահանգների հայկական շրջանները մտնում են Պարսկաստանի կազմի մեջ՝ այդ երկրում ծնունդ տալով նոր, ստվարաթիվ հայ գաղթավայրերի³:

1 Հոդվածը ստացվել է 29.08.2019 և ընդունվել տպագրության՝ 23.10.2019:

2 Հայ գաղթաշխարհի պատմություն, հատոր երրորդ (խմբ. Վ.Միքայելյան) (Երևան, Գիտություն, 2003), 223:

3 Վահան Բայբորոյան, *Իրանի հայ համայնքը. Արդի հիմնախնդիրներ* (Երևան, Լուսակն, 2013), 16:

Խոյն ու Սալմաստը հայկական արհեստագործության կարևոր կենտրոններ էին: 1906 թ. Սալմաստի գավառն ուներ 75 հայկական գյուղ, որոնցից էին, օրինակ, Հավթվանը, Մահլամը, Ղալասարը, Փայաջուկը, Սավրան և այլն: Եթե 19-րդ դարասկզբին Սալմաստն ուներ մոտ 1.200 տուն հայ, քուրդ և ասորի բնակչություն, իսկ Առաջին համաշխարհային պատերազմի նախօրյակին միայն հայկական տների թիվը հասնում էր 700-ի⁴, ապա աստիճանաբար արձանագրվում է հայ տարրի նվազում, որի պատճառների թվում էին նաև հյուսիսկովկասյան լեռնականների երկարատև ավերիչ ասպատակությունները, տեղահանություններն ու բռնագաղթերը: Հայ բնակչության թվաքանակի նվազմանը նպաստում էին ոչ միայն հարատև պատերազմները⁵, այլև սոցիալական, ազգային և կրոնական ճնշումները⁶, ինչպես նաև արտագաղթը, որի միջոցով լուծվում էր հայերի ֆիզիկական գոյության պահպանման հարցը. որպես կանոն՝ հայերը չէին վերադառնում պապենական հին բնակավայրերը⁷:

Օսմանյան բանակի ներխուժումը Պարսկաստանի հյուսիս-արևմտյան շրջաններ

Առաջին աշխարհամարտի նախօրյակին ռազմական առումով Պարսկաստանն աչքի չէր ընկնում ո՛չ իր հզորությամբ և ո՛չ էլ զինված ուժերի մարտունակությամբ: Օսմանյան կառավարությունը «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության՝ Ատրպատականի և Արևելյան Կովկասի գործերի գլխավոր հրահանգիչ Օմեր Նաջի բեյին, ով հետախուզական աշխատանքի մեծ փորձ ուներ, ուղարկում է Պարսկաստան⁸: Օսմանյան պետության գաղտնի ծառայությունները, որոնք գլխավորապես հենվում էին հոգևորականության, վաճառականների, մտավորականության, թուրքասեր շահական աստիճանավորների և, ընդհանրապես, բոլոր նրանց վրա, ովքեր ունեին շեշտված

4 Բակուր, *Պարսկաստանյան հանդիպումներ. հարյուր տարվա երկխոսություն* (Երևան, Նարեկացի, 1996), 34:

5 *Հայոց պատմություն*, խմբ. Վլադիմիր Բարխուդարյան, Աշոտ Մելքոնյան և ուրիշներ, հատոր երրորդ, գիրք առաջին (Երևան, Զանգակ, 2015), 219:

6 Այն փաստը, որ 1890-ական թթ. Սալմաստի հայությունը քրդական վայրագությունների զոհն էր դարձել, վկայում են նաև Սալմաստում ձևավորված հայկական զինված խմբերը, որոնք իրենց առջև խնդիր էին դրել հայ բնակչությանը պաշտպանելու քրդական ցեղերի հարձակումներից: Նրանք Պարսկաստանի մահմեդական շրջաններում մեծ սարսափ էին տարածել, որից օգտվելով, սակայն, օսմանյան իշխանությունները դարձյալ շահարկում էին «հայ հեղափոխականների» հայտնի խաղաքարը: Օսմանյան պետության սահմանի մոտ տարագիր հայերի խմբավորումներն անհանգստություն էին պատճառում այդ երկրի կառավարությանը, որը, օգտվելով պարսկական իշխանությունների թուլությունից և թողտվությունից, ջանում էր հայկական տարրը թուլացնել և ոչնչացնել սահմանագծում ապրող մահմեդական բնակչության միջոցով: Տե՛ս Աշոտ Հայրունի, «Գերմանական արևելյան առաքելության հայանվեր գործունեությունը Պարսկաստանում», *Էջմիածին ԺԱ* (2017), 80:

7 *Հայոց պատմություն*, 219-220:

8 Վահան Բայրուրդյան, *Իրանի պատմություն* (Երևան, Զանգակ-97, 2005), 535: Гайк Демоян, *Внешняя Политика Турции и карабахский конфликт. Историко-сравнительный анализ* (Ереван: Музей-институт Геноцида армян, 2013), 47.

հակառուսական և հակաանգլիական տրամադրություններ⁹, սերտորեն համագործակցում էին գերմանական հետախուզության հետ¹⁰:

Քաղաքական նմանօրինակ իրադրության պայմաններում Պարսկաստանի վարչապետ (1910-1927) Միրզա Հասան Աջթիանին, ով հայտնի էր Մոպթֆի-օլ-Մամալեք անվամբ, բողոքի նոտա է հղում Ռուսաստանի դեսպանությանը՝ հայտնելով, թե կառավարությունը մտադիր է պահպանել իր չեզոք դիրքը և հետևաբար խնդրում է, որ թուրքական զորքը դուրս բերվի Պարսկաստանի տարածքից¹¹: Մոպթֆի-օլ-Մամալեքը շեշտադրում է նաև այն հանգամանքը, որ Ռուսաստանի դրական պատասխանը կարող է նպաստել, որ օսմանյան կառավարությունը հաշվի նստի երկրի չեզոքության հետ¹²:

1914 թ. նոյեմբերի 2-ին Ռուսական կայսրությունը պատերազմ է հայտարարում Օսմանյան պետությանը: Նոյեմբերի 21-ին Շյուքրի փաշայի և գեներալ Լիման ֆոն Սանդերսի հրամանատարությամբ օսմանյան բանակը Մոսուլի, Սոուջալաղի և Խոյի ուղղություններով ներխուժում է Պարսկաստանի տարածք¹³, բազմահազար քրդերի աջակցությամբ մոտենում Սալմաստի հայկական գյուղերին¹⁴: Հայ կամավորական գնդերը, Սալմաստ-Վանի ուղղությամբ գործող զորավար Անդրանիկի ջոկատը գրեթե միաժամանակ հասնում են Սալմաստ¹⁵:

1915 թ. հունվարի 2-ին ռուսական բանակը, հյուպատոսության ողջ անձնակազմը հեռանում են Ուրմիայից և ընդհանրապես Պարսկաստանի հյուսիսային շրջաններից¹⁶: Երկար տարիներ ռուսական ներկայությունն ապահովության և անվտանգու-

9 Բայբուրդյան, *Իրանի պայքարություն*, 535:

10 Նույն տեղում, 534: 1914 թ. օգոստոսի 2-ին և 6-ին Կ.Պոլսում կնքվում են գերմանա-թուրքական և թուրք-ալստրիական գաղտնի պայմանագրեր: Տե՛ս Հայրոց *պայքարություն*, հատոր երրորդ, գիրք երկրորդ, 460:

11 19-րդ դարավերջին Ռուսաստանի միջինարևելյան արտաքին քաղաքական օրակարգում կարևորվում էր Պարսկաստանում աճող Մեծ Բրիտանիայի ազդեցությանը դիմակայելու խնդիրը: Հետևաբար, Ռուսաստանն ընդլայնում է իր քաղաքական և տնտեսական ներգրավվածությունը Պարսկաստանում: Բրիտանական և ռուսական զորքերը մինչև Առաջին աշխարհամարտ և պատերազմի ընթացքում դուրս չեն բերվում Պարսկաստանի տարածքից: Դեռևս 1907 թ. կնքվել էր Միջին Արևելքն, այդ թվում՝ Պարսկաստանն ազդեցության գոտիների բաժանելու անգլո-ռուսական համաձայնագիրը: 1915 թ. մարտին Մեծ Բրիտանիան և Ռուսաստանը վերանայեցին և 1907 թ. ձեռք բերված համաձայնությամբ չեզոք գոտին՝ բացառությամբ Սպահան և Յազդ քաղաքների, ընդգրկեցին բրիտանական ազդեցության գոտում: Պատերազմի բարեհաջող ավարտից հետո Ռուսաստանին իրավունք էր տրվելու իր վերահսկողությունը սահմանել սևծովյան նեղուցների վրա: Տե՛ս Նազելի Նավասարդյան, «*Ռուսաստանի քաղաքականությունն Իրանում (XIX դարի վերջ - XX դարի սկիզբ)*» (սեղմ. ՀՀ ԳԱԱ Արևելագիտության ինստիտուտ, 2017), 3:

12 Դերենիկ Մելիքյան, «Հյուսիսային Իրանում քրիստոնյա բնակչության (հայերի և ասորիների) կոտորածները 1914-1916 թթ.», *Ցեղասպանագիտական հանդես* 5, թիվ 1 (2017), 80:

13 Բայբուրդյան, *Իրանի պայքարություն*, 538:

14 Սամվել Կարապետյան, *Հայաստանի պայքարություն*, հատոր Բ, Սալմաստ (Երևան, ՀՃՈՒ հիմնադրամ, 2017), 33:

15 Նույն տեղում:

16 *The Treatment of Armenians in the Ottoman Empire*, Documents Presented to Viscount Grey of Fallodon, Secretary of State for Foreign Affaires, with a Preface by Viscount Bryce, Laid Before the

թյան զգացում էր հաղորդել տեղի բնակչությանը՝ հավասարապես քրիստոնյաներին ու մահմեդականներին¹⁷: «Ապահովության ու անվտանգության» բացակայության պայմաններում բնակչության մի ստվար զանգված նախընտրում է տարագրությունը. հաշվի չառնելով ճանապարհային դժվարությունները՝ ձմռան ամիսներին շուրջ 45.000 քրիստոնյա Ռուսաստանի սահմանին ամենամոտ երկաթուղային կայարան հասնելու համար հաղթահարում է իննից-տասը օրվա ճանապարհ¹⁸: Բավական է հիշատակել Սալմաստից Խոյ գնացող՝ մինչև ծնկները ճահճի մեջ խրված մարդկանց անօգնական վիճակը՝ պատկերացնելու հարկադիր տարագրության ուղին բռնած հայ բնակչության անցած ճանապարհը¹⁹: Այս առնչությամբ հետաքրքիր լրացում է հետևյալ վկայությունը. «1914 թ. դեկտեմբեր ամիսն է, Ուրմիայից բռնած մինչև Սալմաստ, Խոյ, Թավրիզից մինչև Արաքսի ափը ճանապարհները բռնած էին մարդու և անասունի կարավանները. առանց հանգիստ առնելու և ճամփու երկյուղից գնում էին շարունակ, և անիծում էին իրենց բախտը: Այս գաղթը ո՛չ նման էր Մովսեսի՝ իսրայելցիների՝ Եգիպտոսից հանելու, և ո՛չ Շահ Ապպասի՝ Արաբատի դաշտի ժողովրդին դեպի Պարսկաստան խուճապի ենթարկելու, օսմանցիների ձեռքից ազատելու, այլ մի տեսակ երկյուղի տագնապ էր, որ մայրը իր գավակին թողած միայն իր համար էր մտածում...»²⁰:

Ականատես-վերապրած Սեդրակ Ավագյանի հետևյալ վկայությունը հեռանալու անկարողության և ափսոսանքի արտահայտություն է. «Մեզանից շատերը չկարողացան փախչել, նախ՝ որովհետև միջոցներ չունեինք, երկրորդ՝ շատ տներում կային գառամյալ ծերունիք ու պառավներ, որոնք չէին կարող ոտքով անցնել Սալմաստից Խոյ, ուր մնաց հուսային հասնել Ջուլֆա...»²¹:

Խոյի Թաղեր գյուղից 22-ամյա Շուշանիկ Բեյթյանցը պատմում է. «1914-ի դիկտիմբերիան նահանջին իրը ռուսները Բաշկալէէն (Ադրակ) և Ատրպատականէն կը քաշուին, ռուսները տիղական հայիրը իրինց հետ կը տիղափոխին Կովկաս և Սալմաստի, Ուրմի շրջաններու նման Խոյն ալ գաղթի կը դիմէ... 200 տունէ բաղկացած հայ թաղամասը բռնից գաղթի ճամբան: Գիւղի մէջ մնացին միայն մի քանի ծիրիր, որոնցմէ 3-ը սպաննուած ին, միւսները կան: Միր ունիցած չունիցածը թալանի ին տուած միր դրացի թիրքերը, տուները անվնաս ին, բայց քանդած ին, միայն փայտերը վառած...»²²:

Houses of Parliament as an Official Paper and Now Published by Permission (London and at New York and Toronto: Hodder and Stoughton, St. Paul's house, MCMXVI), 164.

17 *The Treatment of Armenians*, 164.

18 Նույն տեղում, 165:

19 Նույն տեղում:

20 *Հայոց ցեղասպանությունը օսմանյան Թուրքիայում: Վերապրածների վկայություններ*: Փատաթղթերի ժողովածու, հ. III, Էրզրումի, Խարբերդի, Դիարբեքի, Սեբաստիայի, Տրապիզոնի նահանգներ, Պարսկահայք, գլխ. խմբ. Ամատունի Վիրաբյան (Երևան, Հայաստանի ազգային արխիվ, 2012), 245:

21 Նույն տեղում, 3:

22 ՀԱԱ, ֆ. 227, ց. 1, գ. 424, թ. 21 և շրջ., բնագիր, ձեռագիր:

Օսմանյան բանակի ներխուժումը Պարսկաստան²³ իրական խառնաշփոթ էր առաջացրել հայերի շրջանում, որն սկզբից նեթ տեսանելի էր նրանց վարքագծում և գործողություններում: Շատ ընտանիքներ, գիտակցելով իրական վտանգը և չքերագնահատելով հնարավոր անցանկալի հետևանքները՝ դիմում են հարկադիր տարագրության, որը պայմանավորված էր նաև ռուսական գործոնով:

Բնաջնջման սպառնալիքի ժխտման հետևանքները²⁴

Վերը խոսվեց այն մասին, որ ռուսական բանակի հեռանալուց հետո շատերին չհաջողվեց ժամանակ և միջոց գտնել դուրս գալու իրենց բնակավայրերից՝ փրկվելու հույսով: Թեև գորավար Անդրանիկը նախազգուշացրել էր՝ հորդորելով, որ հետևեն իրեն, քանի որ իր ուժերի՝ այդ շրջանից հեռանալուն պես օսմանյան բանակը կսկսի հարձակումը և կկոտորի բոլորին, այնուամենայնիվ Սալմաստի, Խոյի հայ և ասորի բնակիչները համոզված չէին դրանում²⁵. ոմանք հետևում են Անդրանիկին, ոմանք՝ ոչ, քանի որ չէին պատկերացնում, թե ինչու օսմանցիները պետք է կոտորեն իրենց²⁶:

Այսպես, օրինակ Սալմաստի քրիստոնյա բնակչության շրջանում նվազագույն կասկածն անգամ փարատելու և թուրքերի նկատմամբ մեծ վստահություն ներշնչելու նպատակով Դիլմանում շինությունների պատերին փակցվում են գրավոր հայտարարություններ, որոնք ազդարարում են. «... բոլոր ազգություններն օսմանյան օրենքի առաջ հավասար են, իսկ քրիստոնյաները կարող են ոչ միայն ազատ շրջել, այլև պարապել այն արհեստով, որում նոքա ընդունակ են: Թող այսուհետև յուրաքանչյուր ոք վայել-

23 Առաջին աշխարհամարտի նախօրեին քրդերին պատերազմի մեջ ներքաշելու նպատակով երիտթուրքական կառավարությունը շոալ խոստումներ էր տալիս՝ բավարարել նրանց ազգային ձգտումները, իսկ պատերազմի ավարտից հետո ինքնավարություն տալ, ինչպես նաև ներշնչում, որ քրդերի հայրենասիրական պարտքն է հանդես գալ երկրի ներքին ու արտաքին թշնամիների դեմ: Բազում են այն օրինակները, երբ Հայոց ցեղասպանության պատմության ընթացքում կոտորածները ներկայացվում են որպես հայ-քրդական ազգային հակամարտության հետևանք, մանրամասն տե՛ս Վահան Բայրուրյան, *Հայ-քրդական հարաբերությունները Օսմանյան կայսրությունում XIX դարում և XX դարի սկզբին* (Երևան, Հայաստան, 1989), 319: Տե՛ս նաև՝ Սուրեն Մանուկյան, «Հանցակցությունը որպես համախմբող գործոն Օսմանյան կայսրությունում 1894-96 թթ. Հայերի կոտորածներին քրդերի ներգրավման պատճառների հարցի շուրջ», *Տեղապայանագիտական հանդես* 6, թիվ 2 (2018), 47-48: Զբաղադրելով քրդերի դերակատարությունը Խոյի ու Սալմաստի հայերի սպանությունների գործընթացին՝ նշենք, որ այս բավականին տարածում գտած և ավանդույթ դարձած միջոցի ընտրությունը մի քանի նպատակ էր հետապնդում, որը բխում էր Օսմանյան պետության շահերից՝ ա. հայ-քրդական հարաբերությունների մշտական լարվածություն, բ. հայ և քուրդ ժողովուրդների միջև թշնամանքի արմատավորում, գ. քրդերի միջոցով հայերից ազատվելու, պատերազմի մեջ ներգրավումով՝ քուրդ ժողովրդի թվաքանակի նվազում, դ. կատարված հանցագործության համար պատասխանատվությունից խուսափում և այլն:

24 Բնաջնջման սպառնալիքի ժխտման վերաբերյալ տե՛ս Թեհմինե Մարտոյան, «Զմյուռնիայի հայ և հույն բնակչության բնաջնջման սպառնալիքի ժխտման հետևանքները (1922 թ. սեպտեմբեր)», *Հայագիտության հարցեր* 1 (2014), 61-75; Tehmine Martoyan, “Denying the Possibility of Annihilation during Genocide: A Case Study of the Armenians and Greeks, 1915-1922,” *New Perspectives on the Genocide of the Greeks in the Ottoman Empire, 1913-1923*, ed. George N. Shirinian (Chicago, IL: Asia Minor and Pontos Hellenic Research Center, 2019), 253-268.

25 Ռոզմարի Հարությունյան Քոհեն, *Վերապրած խոյեցի Արուսյակը* (Երևան, Լիմուշ, 2011), 60:

26 Նույն տեղում, 61:

լէ օսմանեան պետության ու գործի վեհ հովանավորությունը... Տաճիկներն ամեն ճիգ ու ջանք գործ էին դնում քրիստոնյաներին ցույց տալու իրենց մարդասիրությունը, հավաստիացումներ էին անում, որ քրիստոնյան համահավասարորեն լինելու է օսմանցու հզոր պաշտպանության ներքո, որ այլևս չկա ոչ մի զանազանություն քրդի, տաճիկի, հայի և ասորու մեջ... ով կենթադրեր, որ մի երկու օրից պիտի անխնա կոտորեն մեր բոլոր եղբայրներին... Շատ տեղերից մեզ համոզում էին, որ օսմանյան պետությունը մի կրթված սահմանադրական երկիր է, մանավանդ նրա քաղաքական և պատերազմական պաշտոնյաները, որ իբր թե բոլորն էլ ուսման տեր անձնավորություններ են և երբեք մարդասիրությունը ոտքի տակ չեն տա... Սակայն տեղի ունեցած եղեռնագործությունները, որ մտածված են եղել նախապես, հիասթափեցրին ընդմիշտ դեպի նրանց հավատ ունենալը»²⁷:

Հորավար Անդրանիկը, ըմբռնելով ստեղծված իրավիճակը և տեղաբնիկ հայ ժողովրդի «հիմնավորված» վստահությունն օսմանյան կառավարության նկատմամբ, որոշում է. «Ուրեմն, պետք էր նահանջի ընդհանուր ճանապարհից շեղվել, գնալ դեպի Սալմաստ, ձուլվել գաղթող հայերի հետ, ճանապարհը շարունակել դեպի դարձյալ հայաբնակ Խոյ քաղաքը, ուր միատեղ՝ թե՛ Սալմաստում, թե՛ Խոյում ու մերձակայքի գյուղերում, տասնյակ հազարավոր հայություն կար: Դրա համար պետք էր կա՛մ ընդհանուր հրամանատարության պաշտոնական թույլտվությունն ու հրամանն ունենալ, կա՛մ նահանջի սահմանված ընդհանուր ճանապարհից շեղվելու հնարավորությունը: Համընդհանուր նահանջի համար սահմանված ճանապարհից շեղվելն արգելվեց, այդ հրամանը ամբողջ ջոկատով չկատարելը հնարավոր չեղավ...»²⁸:

Անդրանիկն իր ընկեր Ավոյին հորդորում է այսպես. «... Տե՛ր կանգնիր Սալմաստի հայությանը, բե՛ր նրանց հասցրու մեզ...»²⁹:

Խոյին մոտենալիս, սակայն, Անդրանիկը լսում է Վար գյուղի վրա օսմանցիների հանկարծակի հարձակման մասին. օսմանցիներին պարտության մատնելուց հետո դեպի Խոյ ճանապարհվելիս տեղեկանում է, որ Խոյի հայ բնակչությունը կոտորվել է³⁰:

Խոյի ու Սալմաստի հայ բնակչության տեղահանությունն ու զանգվածային սպանությունները՝ համաձայն ականատես-վերապրածների վկայությունների

Տեղահանության նպատակները տարբեր են՝ ոչ ցանկալի ազգային տարրով բնակեցված վայրերը դատարկելը, տեղահանված բնակչությանը երկրի խորքերը քշելը կամ վտարելը, փոխարենը ցանկալի, այն է՝ սեփական ազգային տարրով այդ տարածքները բնակեցնելը և, վերջապես, *քնսջնջում* (ընդգծումը մերն է՝ Թ.Մ.)³¹:

27 Նույն տեղում, 64-65:

28 Համբարձում Կարապետյան, Անդրանիկ, 1 (Երևան, Հայաստան, 1992), 241:

29 Նույն տեղում, 242:

30 Հարությունյան, *Վերապրած խոյեցի Արուսյակը*, 65-66:

31 «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության անդամ, ռազմական նախարար Էնվեր փաշայի (1881-1922) «Չկա օրենք, ստեղծի՛ր այն» մոտեցմամբ պատերազմի ժամանակ հրապարակվեցին բազմաթիվ օրենքներ, այդ թվում՝ «Տեղահանության» և «Լքյալ գույքի»: Հայերի առաջին տեղահա-

Խոյում և Սալմաստում տղամարդկանց կանանցից տարանջատելու, ապա՝ տեղահանելու համատեքստում առանձնացրել ենք հետևյալ հիշատակությունը. «Վերջապես մոտենում էր փետրվարի 23-ը: Մի քանի օր առաջ տաճկական կառավարության կողմից հրաման արձակվեց, որպեսզի բոլոր քրիստոնյա տղամարդիկ հավաքվեն Հավթուան գյուղ գորապետի կողմից «իդարա» ստանալու... Ինչ էր նշանակում այդ իդարան, ինչո՞ւ պետք էր գնալ Հ. գյուղ, ինչո՞ւ միմիայն տղամարդիկ, բայց ոչ կանայք և երեխայք ևս, այդ հարցին մենք անկարող էինք ինքներս պատասխանել: Մյուս կողմից հրաման արձակվեց Դիլմանաբնակ պարսիկներին, որ նրանցից ոչ մեկն իրավունք չունենա պահելու իր բնակարանի մեջ տղամարդ քրիստոնյաների... Եվ ահա տասնյակ հայ ու ասորի տղամարդիկ պատրաստվում էին գնալ հիշյալ գյուղ: Այդ բոլորը կատարվում էր առանց որևէ աղմուկի... Առավոտ էր: Մենք ոչ մի լուր չունեինք մեր գնացած եղբայրների մասին, նոցա թիվը հարյուրից ավելի էր: Կեղծ լուրեր էին տարածվում, թե իբր ամբողջ Դիլմանը պիտի դատարկվի: Մի քանի օրից հետո պարզվեց, որ դատարկում էին միայն քրիստոնյաներին: Իսկ ի՞նչ կարող էր անել անուժ, անզեն, անպաշտպան քրիստոնյան, որը գտնվում էր տասնյակ հազարավոր մահմեդականների մեջ...»³²:

Թուրք-քրդական ջոկատների, թուրքական չեթեների և համիդիե գնդերի մասնակցությամբ օսմանյան կառավարությունը կոտորեց բացառապես քրիստոնյա խաղաղ բնակչությանը, մասնավորապես՝ հայերին ու ասորիներին³³: Այդ մասին պահպանվել են տեղեկություններ, ականատեսների վկայություններ³⁴ և փաստեր:

նությունն սկսվել էր 1915 թ. մարտի 2-ին՝ Դյորթոյի հայերի տարագրմամբ: Տեղասպանությանն «օրինականություն» հաղորդելու նպատակով ներքին գործերի նախարար Մեհմեդ Թալեաթը 1915 թ. մայիսի 14/27-ին կառավարությանը ներկայացնում է «Տեղահանության մասին» օրենքի նախագիծը, որը վարչապետ Սաիդ Հալիմ փաշան ստորագրել էր նախքան խորհրդարանի հավանությանն արժանանալը: Տե՛ս Մեհմեդ Անուրան, «Երիտթուրքերի 1919-1921 թթ. դատավարությունների վավերագրերը ըստ օսմանյան մամուլի» (Երևան, «Էդիթ Պրինտ», 2011), 28: Տեղահանությունների մասին մանրամասն տե՛ս՝ Ամջա Հասան, *Տեղահանություն և ոչնչացում (տեղահանության իրական պայրկերը)* (Երևան, ՀՀ ԳԱԱ, ՀՅԹԻ, 2007), 6: Թաներ Աքչան, *Երիտթուրքերի գործած ոճիրը մարդկության դեմ, Հայոց ցեղասպանությունը և էթնիկ զրոյմները Օսմանյան կայսրությունում* (Երևան, Տիգրան Մեծ, 2015), 157:

32 Սեդրակ Ավագեան, *Կոյորածը Սալմաստում (ականատեսի պատմություն)* (Թիֆլիս, Հերմես, 1915), 18-19:

33 Հոդվածում քննության են առնված Խոյի ու Սալմաստի հայ բնակչության (ընդգծումը մերն է՝ Թ.Մ.) տեղահանության և բնաջնջման մանրամասները: Պարսկաստանի հյուսիսային շրջաններում իրագործված ասորիների ջարդերի մասին մանրամասն տե՛ս Անահիտ Խոսրոնա, *Ասորիների ցեղասպանությունն օսմանյան Թուրքիայում և հարակից թյուրքաբնակ վայրերում (XIX դարի վերջ – XX դարի առաջին քառորդ)* (Երևան, հեղինակային հրատարակություն, 2004); Անահիտ Խոսրոնա, «Ասորիների ջարդերը թյուրքաբնակ վայրերում Ա. Աշխաբամարտի տարիներին», *Հայոց ցեղասպանության պատմության և պատմագրության հարցեր* 9, (2004): 88-99; Anahit Khosroeva, "The Ottoman Genocide of the Assyrians in Persia," *The Assyrian Genocide, Cultural and Political Legacies*, ed. Hannibal Travis (New York: Routledge, 2018), 137-157:

34 ՀՀ Ազգային արխիվի ֆոնդերում պահվող ականատես-վերապրածների վկայությունները հոդվածում մեջբերված են բնագիր-ձեռագրերին հարազատ բարբառով, այնպես ինչպես գրի է առնված: ՀՀ Ազգային արխիվը հրապարակել է Հայոց Մեծ եղեռնի ականատեսների պատմածները (1915-1916 թթ.)՝ ընտրելով այն վկայությունները, որոնք ամբողջական տեղեկություն են հաղորդում թուրքական իշխանությունների իրագործած հայ բնակչության կոտորածների մասին: Տե՛ս Վշտասպատում, պատ.

Խոյի ու Սալմաստի հայ ականատես-վերապրածների ներքոշարադրյալ վկայությունները բացահայտում են կատարված ոճրագործության մեթոդն ու բնույթը:

Այսպես՝ Սալմաստի գավառի Հավթվան և մյուս գյուղերում տեղի ունեցած կոտորածների մասին պատմում է վերապրած Գևորգ Մկրտչյանը. «1914 թ. դիկտ. 21 ռուսական նահանգի ատին 500 տուն է բաղկացիալ զուտ հայաբնակ Հավթվան գիւղին 40-ի չափ ընտանիք տիղը մնացին ծիրիրու և իրախանիրու հիտ միասին: Այդտիղ էին հաւաքուած և շրջակայ գիւղիւրէն մնացած ընտանիքնիրը կամ առանձին անհատնիրը: Թիւրք հրամանատարը հրաւիրից բոլոր պարսիկնիրու մօտ ապաստանած հայիրը, որ գան նպաստ ստանան, որովհետև կառավարութիւնը կարգադրած մնացողնիրուն, իբրև ոայա-հպատակի, ապրուստի միջոցնիր հայթայթիլ: Հաւաքիլէն յիտոյ կը հրամայէ, որ հայիրը խումբ-խումբ տանին՝ կոտորին: Կանոնատր գօրքիրը և քիւրտ խաժամօժը ժողովուրդը խումբիրու կը բաժնին և կը կոտորին՝ որը գէնքով, որը կացինով, որը անդամահատութիւննիրու ենթարկիլով...»³⁵:

Ա. Ստեփանոսյանը վկայում է. «... Այսօր վերադարձայ Սալմաստից: 3.000-4.000 գաղթականներ Խօյի կամուրջի մօտ 5 օր կարանտին նստելուց յետոյ բացօդայ կիզիչ արելի տակ՝ թափվեցին Սալմաստ, մեծ մասը՝ Հավթվան, մնացածները տեղափոխվեցին Ն. եպ. Մելիք-Թանգեանցի կարգադրութեամբ միւս գիւղերում... Կանայք, աղջիկներն ստիպված էին տուրակն ուսին, միւս փոքրիկ մանուկ տուրակի մէջ դրած, միւսին՝ գրկին բռնած, երրորդ 8-10 տարեկանն էլ դողդողալով, ուռած ոտքերով հետեւում էր միւսներին... Այդ կմախքների շարանները գալիս էին Վանից ու շրջականներից... Այդ չարաքախտ հոսանքն անցել էր Մակուի վրայով: Քիւրդերը, տեսնելով մերոնց նահանջը, վրա էին տուել ու մինչև 600-700 տղամարդկանց գնդակահարել, սրախող-խող արել, թալանել: Մնացած շատ գիւղեր կոտորածի էին ենթարկվել, իսկ դրանցում սպանվածների դիակները, ողջ մնացածների ներկայութեամբ, քիւրդերը թափել էին իրանց գամբոների առաջ եւ ուտեցրել, երիտասարդ ու գեղեցիկ կին ու աղջիկ ջոկել-տարել, գիւղ ու շէն կրակի տուել...»³⁶:

Սալմաստի Ղալասար գյուղի բնակչուհի Թագուհի Հովհաննիսյանը հաղորդում է. «1915 թ. յունվարի 5-ին ռուսները՝ Բաշկալէի կողմիրին նահանջիլու ատին, կամավոր-

խմբ. Ամատունի Վիրաբյան (Երևան, Զանգակ-97, 2005); *Հայոց ցեղասպանությունը օսմանյան Թուրքիայում: Վերապրածների վկայություններ: Փաստաթղթերի ժողովածու*, հ. III:

«Օսմանյան զինված ուժերի վերաբերմունքը հայերի և ասորիների նկատմամբ Սալմաստի տարածքում 1915 թ.» գեկուցման մեջ պատմաբան Միքայել Նիշանյանը (Ազգային գրադարան, Փարիզ) նկատում է, որ Իրանի հյուսիսային շրջանի հայերի բնաջնջման օսմանյան կառավարող իշխանությունների մտադրության և անմիջական իրագործման իրական պատկերը երևում է հայկական աղբյուրների մեջ, մինչդեռ օտար աղբյուրներում շեշտը քրդական դերակատարության վրա է. Salmast Heritage Association Holds International Conference in Yerevan, “Asbarez,” November 18, 2019, <http://asbarez.com/188450/salmast-heritage-association-holds-international-conference-in-yerevan/>

35 ՀԱԱ, ֆ. 227, ց.1, գ. 424, թ. 13-ի շրջ., բնագիր, ձեռագիր:

36 *Հայոց ցեղասպանության արդյունքները 1915 թ. մամուլի էջերում (հայալեզու և օտարալեզու թերթերի նյութերի ժողովածու)*, խմբ. Ա. Մարության, հատոր երկրորդ (Երևան, «Դարույթ» երիտասարդական հասարակական կազմակերպություն, 2018), 34:

նիրու հետ միասին միզ տիդահան ըրին, որպէսզի իտենն իկող թիրքիրը կոտորած չսարքէին: Մինք մինչև անգամ ճանապարհի հաց վիրցնիլ չկարողացանք, ամէն ինչ գիւղը մնաց, որը, միր գաղթիլէն յետոյ թալանեցին: Գիւղը մնացին ամէն տունէն մի, իրկու կամ ամիլի անձինք էին մնացած, 18 հատ գիւղիցիկ կին ու աղջիկ առեւանգած ին, անպատուած, 9-է ամիլի կին, իրախայ եւ մարդ անհիտ կորած ին: Անցիալ 1915-ի գարնան, երբ միր մարդիկ Ղալասար գնացին, այնտիղ տիսած ին ջրհորի իգիրքին ձգուած արինտտ սղոց մը. ջրհորը նայած գտած ին 7 դիակ, որոնցմէ 4 տղամարդու, 3-ը՝ կնոջ: Սղոցով կտրուած գլովանիրէն 6-ը դիակնիրու մօտ ձգուած էին, միայն մէկի գլովը չին գտած: Դաշտը, ճանապարհի իրկարութիւմին ծածկուած է մարդկային դիակներով և ոսկորներով, որոնք միր և միր շրջակայ գիւղիրու կոտորուած ժողովրդի մնացորդներն ին: Գաղթի անդին հարիրավորնիր ցրտահարումից, անօթութիւնից կոտորութեան, մինք իս աչքովը տիսած տասնիակ կանայք, որոնք իրինց մանուկները գրկած, անոնց հիտ միասին ցրտահար ինկած էին ճանապարհներու վրայ...»³⁷:

Կովկասյան առաջին բանակի փոխհրամանատար Կ. Մատիկյանի՝ բանակի հրամանատարի տեղակալին 1915 թ. փետրվարի 24-ին հղած նամակում կարդում ենք. «Երեկ՝ ժամը 2-ին մոտ ես ձիավորներով եկա Դիլման և իսկույններ սկսեցի հետաքննությունը: Հարցուփորձերից իմացա, որ սպանություններ են կատարվել Հարիվում, Խոսրովում և Մեհլեմում: Անհապաղ շտապեցի այնտեղ, որտեղ գտա հարյուրավոր դիակներ: Այս ամսվա 14-ի լույս 15-ի գիշերը սպանվել է ուղիղ 707 հոգի: Մինչև այս ամսվա 14-ը հայերը համարյա անվնաս էին մնում՝ շնորհիվ տեղի պարսիկ բնակչության, իսկ նույն օրերին թուրքական կառավարությունը մուսետիկների միջոցով սպառնում էր պատժել այն պարսիկներին, ովքեր թաքցնում են քրիստոնյաներին՝ հայերին ու ասորիներին: Դիլմանի պարսիկները նույնիսկ այդ սպառնալիքի տակ չկատարեցին թուրքական կառավարության պահանջները, իսկ թուրքական կառավարության գազազած ներկայացուցիչ կայմակամ Ռուստեմ բեգը հրամայեց քղերին ու զինվորներին մտնել պարսիկների տները և դուրս բերել քրիստոնյաներին ու սպանել քրիստոնյաներին թաքցնող պարսիկներին: Այս հրամանն իսկույններ կատարվել է, դուրս են հանել 7 հոգու: Մնացած 700 հոգուն էլ նույն եղանակով բռնել ու տարել են Հաֆիվան ու Խոսրով, որտեղ թուրքերի 2-րդ շտաբն էր: Այնտեղ շտաբի ներկայացուցիչների հրամանով նրանց մեռցրին այնպիսի տանջանքներով, որոնք նկարագրել հնարավոր չէ և որոնք անբացատրելի ու աններելի են քսաներորդ դարի համար: Ես ինքս անձամբ իմ աչքով տեսել եմ հարյուրավոր խողխողված, փոսերը նետված դիակներ, որոնց հոտը վարակում էր այդ քաղաքների օդը, տեսել եմ գլխատված դիակներ, քարերի վրա կացիններով փրթված ձեռքեր, սրունքներ, կտրված մատներ, մաշկազերծ արված գանգեր, դիակներ՝ փլվածների տակ, տասնյակ զոհվածներ՝ ցանկապատերի տակ, որոնց մեջ էր նաև Մեհլեմի քահանա տեր Վարդանը: Սպանություններ են կատարվել մյուս հայկական գյուղերում ևս»³⁸:

37 ՀԱԱ, ֆ. 227, ց.1, գ. 424, թ. 7-ի շրջ., բնագիր, ձեռագիր:

38 *Հայերի ցեղասպանությունը Օսմանյան կայսրությունում* (խմբ. Մ. Ներսիսյան) (Երևան, «Հայաստան», 1991), 335-336:

Սալմաստի գավառի Հավթվան և մյուս գյուղերում տեղի ունեցած կոտորածների մասին է պատմում վերապրած Հակոբ Խորոզյանցը. «...700 հոգի, գլխատրաբար տղամարդիկ ջարդուիցան չարաչար տանջանքնիրով, ոմանց վիզը դրան շեմքի վրա դրած նաջախով կտրած ին, ոմանց գնդակահարած, ոմանց անդամահատած և տանջանքնիրով սպաննած, ուրիշներու՝ ողջ ողջ այգիներու պատիրու տակ ին թաղած: Ջարդը տիղի ունիցած է թիւրք հրամանատար Խալիլ բէյի հրամանով, զորքիրուն մասնակցած ին Սոմայի Թամուր աղայի և Ջհանգիր աղայի քիւրտերը և հայիրի ունիցած ամբողջ ստացուածքը թալանած...»³⁹:

Սալմաստի Մահլամ գյուղի բնակիչ Հովհաննես Կարապետյանը վկայում է. «... Սալմասի միս գիւղիրը – Սառնա, Մահլու, Հավթվան, Փայաջուկ, Գալբասար մնացածնիրը՝ թվով 800 հոգի, որոնք Դիլման էին ապաստանած մի Սէիտի քով, բոլորը կոտորած էին: Իրինց ունիցած չունիցածը թալանի տուած: Նահանջողնիրս Խոյի վրայով անցանք Ջուլֆա: Շատ ծննդկաննիր ճամփու իրկարութիամբ ինկան միռան, հարիրաւոր իրախանիր ցրտահարիցան...»⁴⁰:

Խոյի ու Սալմաստի հայ բնակչության նկատմամբ իրագործվող օսմանյան բանակի համակարգված ու շարունակական բռնություններին արձագանքում է Պարսկաստանի կառավարությունը՝ անընդունելի համարելով իր երկրում տեղի ունեցող անցանկալի իրողությունները: Այսպես՝ 1915 թ. մարտի 5-ին Պարսկաստանի Արտաքին գործերի նախարար Մոավեն օդ-Դովլեն պաշտոնական բողոքագիր է հղում Թեիրանում Օսմանյան պետության դեսպանին՝ «օսմանյան զորքերի իրականացրած դաժանությունների» առնչությամբ⁴¹:

Բողոքագրում մասնավորապես նշված էր. «... Բռնությունները կատարել են Ձեր զինվորները, ովքեր բազմաթիվ գյուղեր են կողոպտել կամ հրդեհել, բոլոր բնակիչները դժբախտության են մատնվել: Բռնություններն ու անպատվությունները տեղի են ունեցել այն շրջաններում, որտեղ գյուղերի բնակչությունը մեծամասնաբար կազմված են քրիստոնյաներից, ովքեր բռնության են ենթարկվել և դաժանաբար կոտորվել ...»⁴²:

Օսմանյան բանակի՝ Սալմաստի հայ բնակչության նկատմամբ իրագործված տեսարանների ականատեսն է դառնում նաև Ուրմիայում Ռուսաստանի փոխհյուպատոս Պավել Վվեդենսկին, ով արժեքավոր տեղեկություններ է հաղորդում կատարվածի վերաբերյալ⁴³:

Պատմաբան Դեյվիդ Գոնթը, ուսումնասիրելով Առաջին աշխարհամարտի տարիներին «քողարկված» ցեղասպանությունների և կոտորածների պատմությունները, հանգում է այն եզրակացությանը, որ Պարսկաստանի հյուսիս-արևմուտքում տեղի

39 ՀԱԱ, ֆ. 227, ց.1, գ. 424, թ. 17-ի շրջ. և 18, բնագիր, ձեռագիր:

40 ՀԱԱ, ֆ. 227, ց. 1, գ. 424, թ. 11, բնագիր, ձեռագիր:

41 David Gaunt, *Massacres, Resistance, Protectors: Muslim-Christian Relations in Eastern Anatolia During World War I* (New Jersey: Gorgias Press, 2006), 82.

42 Նույն տեղում:

43 Նույն տեղում, 81:

ունեցածը օսմանյան բանակի իրագործած *քաղաքացիների առաջին գիտակցված, ծրագրված զանգվածային սպանությունն էր* (ընդգծումը մերն է՝ Թ.Մ.)⁴⁴:

Պարսկաստանում 1912-1917 թթ. անգլիկան եկեղեցու եպիսկոպոս Հայր Չարլզ Հ. Սթալմանը կարևոր մանրամասներ է հաղորդում «բնաջնջման արշավի մասին». «Ռուսական մի զորանոց կար պարսկական Ուրմի քաղաքում: Գերմանացի և թուրք զործակալները չէին բավարարվել այդ զորանոցը վտարելուն միտված դավեր սարքելով, այլև կարգադրել էին քրիստոնյաների թաղամասի ողջ բնակչությանը կոտորել: 6.000 քրդերից կազմված մի խումբ, թուրք սպաների հրամանատարության ներքո, սկսել էր թալանել ու այրել շրջանի քրիստոնեական գյուղերը՝ գործելով անասելի զազանություններ: Տները թալանվեցին, տղամարդիկ կոտորվեցին, ջրհորները լցվեցին դիակներով և ամենից սարսափելին՝ կանանց ու երեխաներին տարան և իսլամացրեցին: Մեկ գյուղ նախ՝ մեծ տուգանք վճարեց իր ապահովության համար, ապա՝ տղամարդկանց (85 հոգի) կապկպելով տարան գերեզմանատուն, որտեղ անասունների նման մորթվեցին իրենց հարազատների ներկայությամբ: Կանայք ու աղջիկները մնացին իրենց դահիճների ողորմածությանը, և նրանց ճակատագիրն այնքան սուսկալի էր, որ հնարավոր չէ բառերով արտահայտել: Սրբազան պատերազմի հայտարարությունը կացությունը վատթարացրեց: Եկեղեցիները քանդվեցին ու Աստվածաշունչներն ամենադատապարտելի ձևերով սրբապղծվեցին: Ռուս փոխիյուպատոսը զեկուցեց, որ մի սիրիացի (ասորի – Թ.Մ.) եպիսկոպոս կախաղան է հանվել, մի քահանայ (ամենայն հավանականությամբ՝ պրեսպիտերական) խաչվել է, իսկ մի ուրիշին ողջ-ողջ այրել էին: Քրիստոնեություն ընդունած մի իսլամի ևս, Միքայել անունով, կախաղան էին հանել: Սալմաստի մեջ որոշ թվով քրիստոնյաներ ապաստանեցին իսլամների տներում: Նրանց անունները ցուցակագրելու նպատակով մի վկայագիր շրջանառության մեջ դրվեց, որի տակ քրիստոնյաները պարտավոր էին ստորագրել՝ հաստատելու համար, որ իրենք իսլամներին պաշտպանել էին: Հավաստիացրել էին, որ բոլոր ստորագրողները ապահով պիտի մնան, սակայն ավելի ուշ տղամարդիկ ձերբակալվել էին ու տարվել 2 մղոն հեռու գտնվող դաշտ, որտեղ նախապատրաստել էին նրանց ջարդը: Երկու դաշտ ծածկված էր տղամարդկանց դիակներով, որոնց ձեռքերը կապվել էին գնդակահարվելուց առաջ: Այլ վայրերում տղամարդկանց այնպես կապեցին սանդուղքներին, որ գլուխները սանդուղքների բացվածքներից դուրս մնացին: Ապա նրանց գլուխները կացիներով կտրվեցին, իսկ դիակները ջրհորների ու կոյուղաջրի փոսերի մեջ նետվեցին: Ավելի քան 700 տղամարդ այսպես սպանվեց Սալմաստի մեջ և ավելի քան 800-ը՝ շրջակա գյուղերի մեջ: Հաստատված է, որ 49 քրիստոնեական գյուղեր ամբողջությամբ քանդվել են: Կասկած չկա, որ սատանայական այս արարքը զործադրվեց հիմնականում քրդերի կողմից, թուրք զինվորների օժանդակությամբ»⁴⁵:

1915 թ. հուլիսի 28-ի Մեծ Բրիտանիայի Լորդերի պալատում Խորհրդի նախագահ կոմս Քրուին քրիստոնյաների կոտորածների մասին կոմս Բրայսի հարցմանն ի պատասխան, հայտնում է, որ ռճիրներն աճել են թե՛ թվի, թե՛ վայրագության աստի-

44 Նույն տեղում:

45 Հայոց ցեղասպանության արդյուցությունը 1915 թ. մամուլի էջերում, 388-389:

ճանով և այդ առնչությամբ հետաքրքիր տեղեկություն է հաղորդում «The Age»-ը (Մելբուրն, Վիկտորիա, Ավստրալիա). «... Այնքան վարժ ենք հայերի մասին մտածել որպես Թուրքիայի բնակիչների, որ հաճախ անգիտանում ենք այն իրողությունը, որ հայերն ապրում են նաև Ռուսաստանում եւ Պարսկաստանում: Պարսկաստանից մեզ հասած լուրերը նույնքան նողկալի են, որքան Փոքր Ասիայից ստացվածները... Խեղճ գաղթականները թակարդը ընկած մկների նման կոտորվել էին: Օրեր շարունակ Սալմաստի ու Ուրմիայի շուրջ դաշտերը ծածկված էին դիակներով, որովհետև ոչ հարազատ էր մնացել, ոչ էլ՝ բարեկամ նրանց թաղելու համար: Ելուզակները թողեցին, որ նրանք փոխն բաց դաշտերում...»⁴⁶:

Այսպիսով՝ վերոբերյալ հայ ականատես-վերապրածների, ինչպես նաև օտար ականատես-վկաների վկայությունների վերլուծությունը հնարավորություն է ընձեռնում վերականգնել Խոյի ու Սալմաստի հայերի բնաջնջման ընդհանուր գործընթացը, որի բաղկացուցիչ մասերն էին.

ա. Տարանջատում. տղամարդկանց կանանցից առանձնացումը հիմնականում իրագործվել է խաբեությամբ, կեղծ ու շինծու խոստումներով:

բ. Սպանություն. դաժան մեթոդների ընտրություն, խումբ-խումբ կոտորում, սպանության գործիքների հատուկ ընտրություն և կիրառում, գնդակահարություն, անդամահատություն (զենք, կացին, սղոց):

գ. Դիակների նետում ջրհորները, կոյուղաջրերը, փոսերը:

դ. Թալան:

Սեռական բռնություններ և ծիսականացված սպանություններ

Զանգվածային բռնություններն ու ցեղասպանությունը հետընթաց են դեպի վայրենություն⁴⁷: Հայտնվելով բարոյական փակուղու առջև՝ ցեղասպանելու ունակությամբ էթնիկ հանրությունը դուրս է գալիս ագրեսիայի բնութագրերից, կողմնորոշվում մի ողջ խմբի դեմ, իր նմանի դեմ՝ միտում ունենալով բնաջնջել ու վերացնել այդ իսկ տեսակը⁴⁸: Այս համատեքստում սեռական բռնություններն ընդունված է համարել ցեղասպանական ծրագրի բաղկացուցիչ: Այն որակվում է որպես մարդու դեմ ուղղված հանցագործություն, որը մեկուսացնում է մարդուն իր սոցիալ-մշակութային միջավայրից: Բռնաբարությունները կիրառվել են ոչ միայն որպես ոչնչացման միջոց, այլև անհատականության կործանման ձև, քանի որ ոչ միայն մարմնական, այլև բարոյափոփոխական ծանր վնաս են պատճառում⁴⁹:

Մշակութաբան-ցեղասպանագետ Հասմիկ Գրիգորյանը, անդրադառնալով ցեղասպանության ժամանակ իրագործվող բռնաբարություններին և սեռական այլ բռնություններին՝ որպես «ցեղասպանական գործողություն», նկատում է, որ դրանք

46 Նույն տեղում, 246:

47 Արթուր Կոբեյյան, *Էթնիկական նույնականություն և հանդուրժողականություն* (Երևան, Տիր, 2016), 179:

48 Նույն տեղում:

49 Jennifer Balint, "Rape as a Tool of Genocide," in *Encyclopedia of Genocide*, ed. Israel W. Charny, v.II (I-Y) (Oxford, England: ABC-CLIO, 1999), 491-492.

միտված են խումբը ոչնչացնելու ոչ միայն ֆիզիկապես, այլև թիրախային ողջ հանրության էթնիկ ինքնությունը⁵⁰: Գրիգորյանի հավաստմամբ՝ «թիրախային» խմբի կանայք, ինչպես նաև երեխաները, տղամարդիկ և նույնիսկ դիակները սեռական բռնությունների են ենթարկվում՝ որևէ էթնիկական կամ կրոնական խմբի պատկանելու պատճառով⁵¹: Հետաքրքիր է հատկապես հեղինակի այն դիտարկումը, որ սեռական բռնություններն սահմանվում են որպես «հաղթողի» վարք, քանի որ «պարտված» կողմի կանայք ընկալվում են որպես «պարզևատրում» կատարած «քաջագործությունների» համար⁵²: Աստվածաբան-ցեղասպանագետ Շուշան Խաչատրյանն այն միտքն է հայտնում, որ հայերին կոտորելը շատ հաճախ «կրոնական սխրանք» էր համարվում, և որքան ավելի դաժան կատարվեր այն, ավելի մեծ կլինեք մոլեռանդ ոճրագործի «քաջագործությունը»⁵³:

Օսմանյան բանակը հաշվեհարդար էր տեսնում անգլեն և անպաշտպան կանանց, երեխաների ու ծերերի հետ: Ականատեսները պատմում են, որ Խոյի շուկայի առևտրական-խանութպաններից ոմանք հայ կանանց ապաստան էին տալիս «բազարում»: Որոշ մուսուլմաններ գեղեցիկ հայուհիներին փրկում էին՝ իրենց տները տանելով, իսկ շատերին «հափշտակում» ու բռնաբարելուց հետո սպանում էին: Չէին խնայում նույնիսկ հղի կանանց⁵⁴: Այդօրինակ իրողության ապացույց է մի հղի կնոջ սպանության հետևյալ նկարագրությունը. «...Մի օր, երբ սենյակում էի, դրսից աղաղակի ձայներ լսեցի: Վարագույրի արանքից թաքուն դիտեցի ու չկարողացա տեսածիս հավատալ: Երկար ու գեղեցիկ սև մագերով մի երիտասարդ ու հղի կին կիսամերկ վիճակում ընկել էր փողոցի մեջտեղում ու իրեն շրջապատած ասկյարներին աղաչում էր, որ երեխային չվնասեն: Ասկյարները նրա շուրջը պարում ու հռիռոցով ծիծաղում էին ու ամեն մի շրջան պտտվելով մի կտոր պոկում նրա զգեստից: Երիտասարդ կինը հղիության վերջին ամիսն էր անցկացնում ու հավանաբար թաքստոցից դուրս էր եկել Հեքիմ Էֆթեխարից օգնություն խնդրելու ծննդաբերության համար, բայց նախքան Հեքիմի տունը հասնելը ասկյարները ճանկել էին նրան... Ասկյարները նրան քացով հարվածում էին: Նրանցից մեկն սկսեց նրա ոտած փորի վրա վեր ու վար թռչկոտել: Լսեցի երիտասարդ կնոջ վերջին խոսքերը, որ մղկտում էր՝ երեխային չվնասեն: Այդ պահին մի ասկյար սուրը հանեց ու հղի կնոջ փորը վերևից մինչև ներքև պատռեց: Կինը կարճ մի ճիչ արձակեց ու լռեց: Մի խումբ մարդիկ այդ դեպքի ականատեսն էին, բայց անկարող էին բան ասել: Բոլորը ընկղմվել էին շվարման մեջ: Երիտասարդ կինը ննջել էր արյան մահիծում: Մի ուրիշ ասկյար ձեռքը մտցրեց կնոջ

50 Հասմիկ Գրիգորյան, *Ջանգվածները և զանգվածային բռնությունները. Օսմանյան կայսրության մուսուլման քնակչության մասնակցությունը Հայոց ցեղասպանությանը* (Երևան, Գիտություն, 2017), 139:

51 Նույն տեղում:

52 Նույն տեղում:

53 Շուշան Խաչատրյան, «Բռնությունների և սպանությունների ծիսականացումը Մեծ Եղեռնի ընթացքում», *Ցեղասպանագիտական հանդես* 4, թիվ 2 (2016), 108:

54 Հարությունյան, *Վերապրած խոյեցի Արուսյակը*, 64-65:

պատռված արգանդը և դուրս բերեց լրիվ աճած մանկան մարմինն ու սուրով երկու կտոր արեց այն, ապա քմծիծաղով շարտեց մոր կողմը: Այդ ամենից հետո բոլորը շրջվեցին ու գնացին փողոցի անկյունով հոսող առվակի մոտ, ձեռները լվացին ու գրուցելով-ծիծաղելով՝ հեռացան...»⁵⁵:

Վերապրած Արմենակ Անանյանը Սալմաստի հայության «անարգված դիակների» մասին հաղորդում է հետևյալը. «... Տեսե՛լ էք արդեօք մարդու երեսը մաշկած, աչքերը հետը հանած, և կպցրած գլխի ետևի կողմում ու ցից կանգնեցրած՝ որպես թե հակառակ դեմք ունի: Տեսե՛լ էք նստած մարդուն իր գլուխը ձեռքերի մեջ առած, կարծես թե գլուխը ծաղրում է իր այլանդակ և տարօրինակ մարմինը, որ այնպես անխղճորեն յոշոտվել է ու այլակերպվել: Վերջապես՝ տեսե՛լ էք մարդկային դիակ, որի աղիքները մի կողմը լինեին թափված, իսկ երեսի կեսը և մի աչքը կատուները ուտելիս: Եւ այդպես անվերջ՝ հարիւրաւոր դիակներ, որոնք այժմ գրեթե Սալմաստի ամեն մի փողոցում ընկած են: Եւ այդ բոլոր դիակներն էլ հայերի դիակներ են... Կապել թև-թևի և տարել մի տան պատի տակ շարքով նստեցրել, և միանգամից բոլորի վզները կտրել, ապա ամբողջ պատը քանդել դրանց վրա որպես գերեզման: Տներից դուրս են քաշել մարդկանց, մորթոտել և լցրել ջրհորները, որտեղից այժմ զարշահոտութիւն է փչում...»⁵⁶:

Ականատես-վերապրածների վկայություններում տեղ են գտել նաև հոգևորականության նկատմամբ մոսուլմանների ծաղրի օրինակներ: Գրիգորյանն այս երևույթը բացատրում է քրիստոնեության նվաստացմամբ՝ այդպիսով իբր հաստատելով Մուհամմեդի գերակայությունը Քրիստոսի նկատմամբ և ինքնահաստատվելով որպես մահմեդականներ, իսկ կազմակերպիչները դրանով մասամբ լուծում էին նաև իսլամական համախմբման խնդիրը⁵⁷: Այսպես՝ Սալմաստի գավառի Մահլամ գյուղի վերապրած Խաչատուր Գրիգորյանը վկայում է. «... Ջելվղէթի մասնաւոր հրահանգով չարաչար կը սպաննին միր գիւղի քահանան՝ Տ. Վարդան Մաթնոսիանը, յիտոյքից փայտ կը մտցնին, ճակատի դէմքի կաշին կը քիրթին, մօրուքէն կը կախին, ականջնիրը մորթած թևիրէն կը կախին, միմիայն քահանայի իրանի վրայ 12 խէնչալի հարուած կը հասցնին... Հասարակական ականաւոր գործիչնիրէն Ենովք Իսրայէլիանի ականջնիրը, դիռ ինքը ողջ կտրած էին, նոյնպէս և շրթունքնիրն ու քիթը, աչքիրը հանած էին: Նոյն տանջանքներով էին սպաննուած Յովհաննէս Քիշմիշիանը, Սաֆար Առաքելիանը և ուրիշներ»⁵⁸:

Տեր Հարություն քահանայի նահատակության մասին վկայում է Զարուհի Մանուկյանը. «... Թուրքիրը ողջ-ողջ կը քիրթեն, մարմնի անդամնիրը մէկիկ-մէկիկ կը կտրին, մինչև որ քահանան հոգին կը փչէ: Նոյն բախտին ինթարկուիցան գիւղի նշանաւոր մարդոցմէ՝ Վարդանը և Ենովքը»⁵⁹:

55 Նույն տեղում, 66-67:

56 Մշակ (Թիֆլիս), 11 մարտի 1915, 52:

57 Գրիգորյան, *Զանգվածները և զանգվածային բռնությունները*, 77:

58 ՀԱԱ, ֆ. 227, ց. 1, գ. 424, թ. 12 և շրջ., բնագիր, ձեռագիր:

59 ՀԱԱ, ֆ. 227, ց. 1, գ. 424, թ. 5 շրջ-6, բնագիր, ձեռագիր:

Սարգիս Սայադյանի Ատրպատականի Հայոց թեմի առաջնորդ Գրիգոր Չիֆթճեանին տված հարցազրույցում պատմում է. «Վերոյիշեալ գաղթականութեան օրերին, 170 սալմաստեցի հայեր չեն ուզում հեռանալ եւ վստահ լինելով, թէ իրենց պարսկական հպատակութեան համար ոչ մի վնաս չեն կրելու, մնում են Սալմաստում, սակայն արտօնութիւն ստանալուց յետոյ, թուրք զօրավարն ահռելի տանջանքներով Հաֆթւանում սպանում է Մահլամի քահանայ Տ. Վարդանին, կոտորում 170 հայերին եւ դիակները լցնում հորի մէջ»⁶⁰:

Քրեական իրավունքի մասնագետ Կարինե Աբրահամյանը, քննելով հոգևորականության նկատմամբ սպանությունները, նշում է. «Առաջին հայացքից այսօրինակ սպանությունները կարելի է որակել որպէս մի խումբ անձանց կողմից առանձնակի դաժանությամբ ազգային, կրոնական ատելության շարժառիթով կատարված սպանություն: Սակայն անհրաժեշտ է շեշտադրում կատարել սուրբելկոյի դիտավորության ուղղվածության վրա: Այս տեսանկյունից գործ ունենք ցեղասպանության հանցակազմի հետ, քանի որ քահանայի սպանությունը ոչ թե կոնկրետ անձին կյանքից զրկելու նպատակ է հետապնդում, այլ ազգային, կրոնական կոնկրետ խմբի (կրոնական խումբ ասելով նկատի ունենք տվյալ պետության բնակչության մեծամասնության դավանած կրոնից տարբերվող կրոն դավանող մարդկանց խմբի) ֆիզիկական ոչնչացմանն ուղղված գործողություն է, որը պետք է դիտարկել համալիր գործողությունների համատեքստում: Եթե անգամ փորձենք այն որպէս առանձին հանցակազմ դիտարկել՝ ցեղասպանության համատեքստից դուրս, հնարավոր չէ, քանի որ այս երկու հանցանքները համակցության ձևով հանդես գալ չեն կարող: Այս պարագայում քրեական իրավունքի տեսանկյունից արարքը պետք է որակվի որպէս ցեղասպանություն»⁶¹:

Ամփոփում

Օսմանյան կառավարության ցեղասպան քաղաքականության դրսևորումներից էր Պարսկաստանի Խոյ, Սալմաստ և շրջակա Մահլամ, Հաֆթվան, Հին քաղաք, Փայաջուկ, Սառնա, Ղալասար, Ախտախանա, Ղզլջա, Ուլա հայաբնակ գյուղերի հայ բնակչության տեղահանությունն ու բնաջնջումը: Այն կանխամտածված գործողություն էր, որն իրագործվեց Օսմանյան պետության սահմաններից դուրս:

Խոյի ու Սալմաստի հայերի բնաջնջման պատասխանատվությունը կրում է Օսմանյան պետությունը, որն իր բանակի, քրդերի, ինչպես նաև Պարսկաստանի թողտվության պայմաններում ծրագրեց և ավարտին հասցրեց ցեղասպանական գործողությունը: Օսմանյան դիվանագիտությունը, շրջանառության մեջ դնելով «հայ հեղափոխականների» մասին լուրերը՝ արդարանալու և հնարավոր մեղադրանքներն իր ուսերից թոթափելու նպատակ էր հետապնդում, իսկ քրդերի ներգրավումը ոճրագործի դերակատարության հանձնում էր, հետևաբար խուսափում պատասխանատվությունից:

60 «Կենդանի պատմագիրքը»՝ իր ու Սալմաստի մասին, <https://alikonline.ir/news/community/azerbaijan-provinces/item/8256>, դիտվել է 22.10.2019:

61 Կարինե Աբրահամյան, էլեկտրոնային նամակ հեղինակին, 15 օգոստոս 2019 թ.:

Խոյի ու Սալմաստի հայերի բնաջնջումը համապատասխանում է «Ցեղասպանության կոնվենցիայի» 2-րդ հոդվածի սահմանմանը, համաձայն որի՝ ցեղասպանություն նշանակում է հետևյալ գործողություններից ցանկացածը՝ կատարված ազգային, էթնիկական, ցեղային կամ կրոնական որևէ խմբի՝ որպես այդպիսին, լրիվ կամ մասնակի ոչնչացման մտադրությամբ:

Հետևաբար, պետք է փաստել, որ տեղի է ունեցել խմբի անդամների սպանություն, խմբի անդամներին մարմնական լուրջ վնասվածքներ կամ մտավոր վնաս են պատճառել, կյանքի այնպիսի պայմաններ են միտումնավոր ստեղծվել, որոնք իրապես ուղղված են եղել Խոյի ու Սալմաստի հայ բնակչության ֆիզիկական ոչնչացմանը, ինչպես նաև իրականացվել են մասնկածնությունը կանխելուն միտված գործողություններ:

Մեր օրերում վաղեմության ոչ մի ժամկետ, անկախ կատարման ժամանակից, չի կիրառվում (և չպետք է կիրառվի) մարդկության դեմ ուղղված հանցագործությունների նկատմամբ, անկախ նրանից՝ կատարվել են պատերազմի, թե խաղաղ ժամանակ, ինչպես սահմանում է 1968 թ. նոյեմբերի 26-ի Պատերազմական հանցագործությունների և մարդկության դեմ կատարված հանցագործությունների նկատմամբ վաղեմության ժամկետ չկիրառելու մասին ՄԱԿ-ի կոնվենցիան⁶²:

62 Դրանք սահմանվել են Նյուրնբերգի Միջազգային ռազմական դատարանի՝ 1945 թ. օգոստոսի 8-ի կանոնադրությամբ և հաստատվել Միավորված ազգերի կազմակերպության Գլխավոր ասամբլեայի 1946 թ. փետրվարի 13-ի 3(1) և 1946 թ. դեկտեմբերի 11-ի 95(1) բանաձևերով, զինված հարձակման կամ օկուպացիայի միջոցով արտաքսման և ապարտհեյդի քաղաքականության հետևանքով անմարդկային գործողությունների ու ցեղասպանության հանցագործության, ինչպես սահմանված է Ցեղասպանության հանցագործությունը կանխարգելելու և պատժելու մասին 1948 թ. կոնվենցիայում, եթե անգամ այդ գործողությունները չեն համարվում այն երկրի ներպետական իրավունքի խախտում, որտեղ դրանք կատարվել են, Տե՛ս *Մարդու իրավունքների վերաբերյալ Հայաստանի Հանրապետության մասնակցությամբ միջազգային պայմանագրեր*, Փաստաթղթերի ժողովածու, գիրք Բ (Երևան, 2001), 16-17:

ՀԱՎԵԼՎԱԾ

ԽՈՅԵՑԻ ԹԱԴԵՎՈՍՅԱՆՆԵՐԻ (ՏԵՐ-ՍՏԵՓԱՆՅԱՆՆԵՐ) ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԸ⁶³

Լուս. 1. Ձախից՝ բարեկամ և քավոր Ալեքսանի, աջից՝ Թադևոսյանների (Տեր-Ստեփանյանների) ընտանիքները Սալմաստ գավառի Փայաջուկ գյուղում՝ վիպասան Բաֆֆու տան բակում, 1916/7թ. (Գուրգեն Թադևոսյանի ընտանեկան արխիվ):

Լուս. 2. Ձախից՝ Սարգիս Տեր-Ստեփանյանը (Թադևոսյան) իր ընտանիքի հետ, Համադան, մոտ 1930 թ. (Գուրգեն Թադևոսյանի ընտանեկան արխիվ):

63 Գուրգեն Թադևոսյան, էլեկտրոնային նամակ հոդվածի հեղինակին, 6 սեպտեմբերի 2019 թ.: Իմ խորին երախտագիտությունն եմ հայտնում Գուրգեն Թադևոսյանին՝ իր ընտանիքի պատմության հանդեպ հոգատարության և այն հոդվածին կից հավելվածում ներկայացնելու պատրաստակամության համար: Այս կերպ խոյեցի Թադևոսյանների պատմությունը դրվում է գիտական շրջանառության մեջ: Կից ներկայացնում ենք Գուրգեն Թադևոսյանի ուղիղ մեջբերված խոսքը:

Լուս. 3. Սամսոն և Շուշանիկ Թադևոսյանները (Տեր-Ստեփանյան), 1910-ական թթ., Խոյ կամ Փայաջուկ (Գուրգեն Թադևոսյանի ընտանեկան արխիվ):

Լուս. 4. Շահգալդի Թադևոսյանը (Լևոն Տեր-Ստեփանյան) իր տիկնոջ՝ Մանյայի հետ, 1910-ական թթ. Խոյ կամ Փայաջուկ (Գուրգեն Թադևոսյանի ընտանեկան արխիվ):

1921-1922 խորհրդային
 Երբ հայրս լսեց, որ արժեքավոր հայապան
 խորհրդայիններն են ինչ ինչ արհեստները պարս-
 անեց և ասեց, որ պետք չէ հայապան և
 ասքիլ հայ ասքիլ լինի!
 1921 թվին իմ խորհրդի և խորհրդի ղեկավար
 ասքիլ հայերն որոշեցին իմը օգնելու իմ
 խորհրդի ղեկավար իմ 120 անդամները ղեկի հայա-
 պան օգնությանը քննելու:
 Այն օրերում քանակաբան իմանում էին իմ ղեկի
 և ղեկավարի և ղեկավարի ասքիլները:
 Այն օր ղեկավարներն են հայեր ղեկավար ասքիլ
 ղեկավար, հայերն ինչ հայեր ղեկավար ղեկավար
 ղեկավար ասքիլները ղեկավար ղեկավար ղեկավար
 ղեկավար, հայեր, հայեր, և հայեր հայեր ասքիլներ
 ղեկավար, ղեկավար և ղեկ, հայեր ղեկավար ղեկավար
 և ղեկ ղեկ ղեկ ղեկ ղեկ, որ ղեկ ղեկ ղեկ ղեկ
 ղեկ ղեկ ղեկ ղեկ ղեկ ղեկ ղեկ ղեկ ղեկ ղեկ!
 Խորհրդային անդամներ և հայեր ղեկավար
 ղեկավար ղեկ ղեկ ղեկ ղեկ ղեկ ղեկ ղեկ ղեկ
 ղեկ

Լուս. 5. Մուշեղ Թադևոսյանի (Մամսոն և Շուշանիկ Թադևոսյանների որդին) հուշատետրից մեկ էջ (Գուրգեն Թադևոսյանի ընտանեկան արխիվ):

«Մեր տոհմի հիմնադիրը՝ Տեր-Ստեփան քահանան, 19-րդ դ. կեսերին բնակվել և հողեր ծառայություն է մատուցել Պատմական Հայաստանի Մեծ Հայքի Պարսկահայք նահանգի Հեր գավառի կենտրոն Հեր քաղաքում, ներկայիս Իրանի՝ Արևմտյան Ատրպատական Նահանգի Խոյի մարզկենտրոնում:

Իմ նախնիները բնակվում էին քաղաքի Էրմենիստանի (Մահլա) արվարձանի՝ Ցածր, այլ անվանմամբ՝ Էլվազի (թուրք.՝ Քուշարադ) քաղամասում: Տեր-Ստեփանն

ունեցել է երեք որդի՝ Տեր-Սարգիս քահանա Տեր-Ստեփանյանը, ով շարունակել է իր հոր ուղին և հոգևոր ծառայություն է մատուցել Խոյում, Մարտիրոսը և Թադևոսը՝ իմ պապիկի պապիկը: Թադևոսը 1878 թ. ամուսնացել է Փերիի հետ և ունեցել չորս զավակ՝ Սարգիսը (1878-1965), պապիկիս հայրը՝ Սամսոնը (1888(9)-1941), Լևոնը (Շահգալդի, ֆիդայի) և մեկ դուստր:

1900-ականներից Խոյ քաղաքի իրենց տանը բնակվելուն զուգահեռ պապիկիս հայրը՝ Սամսոնը, իր ընտանիքով և իր ավագ եղբոր՝ Սարգսի հետ բնակվել են Սալմաստ գավառի Փայաջուկ գյուղում՝ վիպասան Բաֆֆու տանը: Նրանք մասնագիտությամբ հյուսն էին և Սալմաստ (Դիլման) քաղաքում ունեին իրենց խանութ-արհեստանոցը, որտեղ պատրաստում ու վաճառում էին փայտե սեղաններ և տարբեր իրեր: Իսկ մյուս եղբայրն ընտանիքի հետ բնակվում էր Խոյում և վարում տնտեսությունը: 1914 թ. դեկտեմբերի վերջին պապիկիս ընտանիքը Խոյի, Սալմաստի, Ուրմիայի և այլ հայաբնակ վայրերի հայերի, ինչպես նաև ասորիների հետ հարկադրաբար տեղափոխվում են ցարական Ռուսաստան, որտեղ մնում են մինչ 1915 թ.ամառը, այնուհետև պապիկիս ընտանիքը վերադառնում է Խոյ և Փայաջուկ: Սկսում են վերականգնել օսմանյան բանակի պատճառած նյութական վնասները:

1918 թ. նախքան Կովկասյան ռազմաճակատի անկումը և Վասպուրականի բնակչության վերջին նահանջը, ինչ-որ պատճառով պապիկիս հայրը՝ Սամսոնը, իր կնոջ և երեխաների հետ Փայաջուկից վերադառնում է Խոյ, իսկ իր ավագ եղբայրը՝ Սարգիսը, ընտանիքով ճանապարհվում է Փայաջուկ՝ կրտսեր եղբոր՝ Լևոնի հետ արհեստանոցում աշխատելու: 1918 թ. ապրիլի սկզբին Վասպուրականի հայ ազգաբնակչությունը, չկարողանալով շարունակել Վանի պաշտպանությունը, փորձում է նահանջել՝ սկզբում Խոյ, որտեղից դեպի Ռուսահայաստան գնալու նպատակով ճանապարհին՝ Կոտուրի մոտ, քրդերի հարձակմանն է ենթարկվում և ստիպված է լինում Սալմաստ ուղևորվել: Սալմաստի, ինչպես նաև Ուրմիայի հայ և ասորի բնակչության, ինչպես նաև Արևմտյան Հայաստանի Հաքյարիի շրջանից գաղթած լեռնցի Զիլո ասորիների հետ Վանի նախկին կառավարությունը քննարկում է դեպի Կովկաս գնալու հարցը, որտեղ տեղի հայ բնակչության ապահովված խավի որոշ ներկայացուցիչներն ու հատկապես ասորական ռազմական և հոգևոր առաջնորդները սկզբում դեմ են լինում, սակայն որոշ ժամանակ անց համաձայնում են: Դժբախտաբար, մինչ հայերն ու ասորիները քննարկում էին Կովկաս անցնելու հարցը, օսմանյան զորքը, Ալի Բեհսան փաշայի գլխավորությամբ՝ ապրիլի վերջին կրկին խախտելով Պարսկաստանի չեզոքությունը՝ գրավում են Խոյը, որով փակվում է Կովկաս խաղաղ անցնելու ճանապարհը:

Խոյում օսմանյան զորքը, 2.000 հայ և 3.000 ասորի տեղացի և գաղթական բնակչությունից առանձնացնում է տղամարդկանց և կենտրոնացնում Խոյի բազարում՝ դաշտում աշխատելու պատրվակով: Պապիկիս հայրը՝ Սամսոնը, և իր աներորդի Կարապետ Բազրատի Ղազարյանը (1879-1970), իրենց ընտանիքների անդամները, չվստահելով թուրքերին, պատսպարվում են հարևան տեղացի թյուրքի (ատրպատականցու) տանը և հետևաբար փրկվում, իսկ նրանք, ովքեր հավատացել ու գնացել էին, դաժանաբար սպանվում են:

Առաջին աշխարհամարտի ավարտից և օսմանյան զորքի՝ Իրանի հյուսիսային շրջաններից դուրս բերելուց հետո Սամսոնն իր ընտանիքով և կոտորածից փրկված շուրջ 400 հայեր մտնում են Խոյում: Մինչև 1921 թ. ամառը, երբ Հայ առաքելական եկեղեցու Ատրպատականի թեմակալ Ներսես արքեպիսկոպոս Մելիք-Թանգյանի օգնությամբ Խոյի կոտորածից փրկված հայերի մեծ մասը տեղափոխվում է Թավրիզ: Սամսոնն իր մայրիկի՝ Փերիի, տիկնոջ՝ Շուշանիկի, դստեր՝ Այծեմնիկի, որդու՝ Մուշեղի, իր մահացած քրոջ երեխաների՝ Ազնիվի և Արտաշեսի հետ սայլով ճանապարհվում է Թավրիզ: Իրենց հետ մի հայ տիկնոջ գաղտնի տանում են Թավրիզ, քանի որ հարեմից էր, սակայն ճանապարհի կեսին թուրքերը հայ կնոջը վերադարձնում են հարեմ:

Պապիկիս ընտանիքը Թավրիզում բնակվում է մեկ տարի: Քանի որ այդ ժամանակ Խորհրդային Հայաստանում սով էր, Սամսոնը որոշում է իր քրոջ երեխաներին թողնել Թավրիզի ամերիկյան որբանոցում, մտածելով, որ եթե իր երեխաներին կերակրել չկարողանա, իր գործն է, սակայն հանգուցյալ քրոջ երեխաների հետ հնարավոր բացասական ելքի պատճառը չի ցանկանում ինքը լինել:

1922 թ. ապրիլի 10-ին խոյեցի հայերի 40 ընտանիք Ատրպատականում Խորհրդային Հայաստանի հյուպատոսից անցագիր են ստանում, որոնց մեջ էր նաև Սամսոն Թադևոսյանը՝ իր ընտանիքով: Ապրիլի 13-ին ՀԿ(բ)Կ կենտրոնի նախագահությունը, լսելով Պարսկաստանից Խորհրդային Հայաստան տեղափոխվել ցանկացողների հարցը, վերաբնակիչներին ընդունելու որոշում է կայացնում: Անցնելով սահմանը (Ջուղայի մոտ)՝ և շուրջ տասը օր սպասելով գնացքի ժամանմանը՝ տեղափոխվում են Ղամաղուի (Արտաշատ) կայարան: Սամսոն Թադևոսյանն իր ընտանիքով բնակություն է հաստատում Իմանշալու (Մխչյան) գյուղում, իսկ 1923 թ. տեղափոխվում Ադիամզալու (Մարմարաշեն) գյուղ: Մյուս խոյեցիները բնակություն են հաստատում Ղարադաղլու (Ծաղկաշեն) գյուղում:

Սամսոնի եղբայրները, գտնվելով Փայաջուկում, Վասպուրականի, Սալմաստի և Ուրմիայի հայերի ու ասորիների հետ ինքնապաշտպանական մարտեր են մղում ընդդեմ օսմանյան բանակի՝ փորձելով ճեղքել Սալմաստից Խոյ-Ջուղա ճանապարհը, սակայն անհաջողության մատնվելով՝ նահանջում են դեպի Ուրմիա, ապա՝ Համադան:

Գաղթի ճանապարհին Սարգսի մանկահասակ որդին՝ Գուրգենը, մոր գրկում մահանում է. մայրը՝ Մարգարիտը, ամուսնուն չի հայտնում այդ մասին, որպեսզի երեխային չթողնեն ճանապարհին: Հաջորդ օրը Սարգիսը նկատում է, որ երեխան չի լալիս և, իմանալով մահվան մասին, թաղում են մի եկեղեցու մոտ: Ճանապարհին գաղթականների թափորի մեջ կորչում է Սարգսի ավագ որդին՝ Երեմը, և ամբողջ ճանապարհին Երեմ, Երեմ բղավելով գնում են մինչև Համադան, որտեղ, բարեբախտաբար, գտնում են վերջինիս: Երեմը, տիֆով վարակված, մեծ դժվարությամբ բուժվում է: Համադանում անգլիական զորքերի որոշմամբ գաղթականները բաժանվում են երկու մասի. փոքր մասը՝ գլխավորապես պարսկահպատակ հայությունը, մտնում է Համադանում, իսկ մնացած մասը գնում է Բաքուրա (ներկայիս Իրաքի տարածք):

Գաղթի ճանապարհին իրենց պատկանող սայլը չեն կարողանում անցկացնել կամրջով, ստիպված են լինում որոշ իրեր բարձել ձիու վրա, մյուս մասը չկարողանալով տանել՝ թողնում են սայլում, ճանապարհին սակայն ձին սատկում է և իրերի մյուս մասն էլ են կորցնում: Տարեթիվը ստույգ հայտնի չէ. կա՛մ դեպի Ռուսահայաստան 1914 թ. դեկտեմբերյան գաղթի մասին է, կա՛մ դեպի Համադան 1918 թ.: 1924 թ. պարսից շահը հրաման է արձակում, որ բոլոր պարսկահպատակները պետք է ունենան անձնագրեր: Այդ ժամանակ Սարգիսը և Լևոնը որոշում են փոխել իրենց ազգանունը՝ Թադևոսյաններից դառնալով Տեր-Ստեփանյաններ, ինչպես որ ավելի վաղ է եղել: Խորհրդային Հայաստանում ապրող Թադևոսյանները շարունակում են կրել իրենց ազգանունը: Հետագայում՝ 1940-ական թթ., Տեր-Ստեփանյանները Համադանից տեղափոխվում են Թեհրան, իսկ 1970-1980-ական թթ. մեծ մասը՝ ԱՄՆ, Կանադա և Նիդերլանդներ»:

Գուրգեն Թադևոսյան
6 սեպտեմբերի, 2019 թ.

Tehmine R. Martoyan
PhD in History

**BEYOND THE BORDERS OF THE OTTOMAN EMPIRE:
ANNIHILATION OF THE ARMENIAN POPULATION IN THE IRANIAN CITIES
KHOY AND SALMAST (1914-1915)**

SUMMARY

Key words: World War I, Armenian massacres, Khoy, Salmast, Armenian Genocide.

The article discusses the policy of annihilation of the Armenian population of Khoy and Salmast in Iran perpetrated by the Ottoman Empire during the First World War.

Based on numerous testimonies of the Armenian Genocide survivors as well as the accounts of foreigners the article aimed at presenting the extermination policy of Armenians beyond the borders of the Ottoman Empire. The responsibility of the annihilation of the Armenian population of Khoy and Salmast rested with the Ottoman Empire, which had organized and implemented the genocidal act through its army and Kurdish irregulars with the connivance of Iran.

The research and presentation of this subject may foster the Turkish denialist historiography to reject the usage of an unnecessarily speculative hypothesis, according to which the deportation of the Armenian population was largely conditioned by the situation of war and aimed at ensuring the security of the population in the military zones.

ЗА ПРЕДЕЛАМИ ОСМАНСКОГО ГОСУДАРСТВА. ИСТРЕБЛЕНИЕ АРМЯН В ИРАНСКИХ ГОРОДАХ ХОЙ И САЛМАСТ В 1914-1915 ГГ.

РЕЗЮМЕ

Ключевые слова: Первая мировая война, резня армян, Хой, Салмаст, Геноцид армян.

В статье сделана попытка переосмысления политики османских властей по уничтожению армян в иранских городах Хой и Салмаст.

Основываясь на анализе свидетельств очевидцев-армян, а также описаниях иностранцев, в статье восстановлена общая картина уничтожения армян Хоя и Салмаста. Обосновывается, что данный акт был преднамеренным преступлением, осуществленным за пределами Османской империи. Ответственность за уничтожение армян Хоя и Салмаста несет османское государство, которое используя свои вооруженные силы, а также курдские вооруженные формирования, в условиях бездействия властей Ирана спланировало и осуществило данное геноцидальное действие.

Выводы исследования опровергают домыслы отрицающей геноцид армян турецкой историографии о том, что депортация армян являлась следствием войны и преследовала цель обеспечить безопасность населения в зоне военных действий.

REFERENCES

Akçam, Taner. *Երիտթուրքերի գործած ոճիրը մարդկության դեմ: Հայոց ճեղքատյանությունը և էթնիկ զտրամանը Օսմանյան կայսրությունում* [The Young Turks' Crime against Humanity: The Armenian Genocide and Ethnic Cleansing in the Ottoman Empire]. Yerevan: Tigran Mets, 2015;

Anumyan, Meline. *Երիտթուրքերի 1919-1921 թթ. դատավարությունների վավերագրերը ըստ օսմանյան մամուլի* [The Young Turks' 1919-1921 Documents of Trials according to Ottoman Press]. Yerevan: Edit Print, 2011;

Avagean, Sedrak. *Նորդիշը Սալմաստում (սկանսարենի պատմածք)* [The Massacre in Salmast (Testimony of Eyewitness)]. Tiflis: Hermes, 1915;

Bakur. *Պարսկաստանյան հանդիպումներ. հարյուր տարվա երկխոսություն* [Persian Meetings: 100 Years' Dialogue]. Yerevan: Narekats'i, 1996;

Barkhudaryan, Vladimir; Melqonyan Ashot (ed.), *Հայոց պատմություն, հարյուր 3-րդ, գիրք 1-ին և 2-րդ* [History of Armenia, V. III, Book I, II.]. Yerevan: Zangak, 2015;

Barseghov, Yuri. *Геноцид армян: ответственность Турции и обязательства мирового сообщества. Документы и комментарии. Том 2, часть 2* [The Genocide of Armenians: responsibility of Turkey and obligations of the world community. Documents and commentaries. Volume 2, part 2].

The Responsibility of Turkey and the Obligations of the World Community, Volume 2, Part 2]. Moscow: Gardariki, 2005;

Bayburdyan, Vahan. *Իրանի հայ համայնքը. Արդի հիմնախնդիրներ* [Armenian Community of Iran: Current Issues]. Yerevan: Lusakn, 2013;

Bayburdyan, Vahan. *Իրանի պատմություն* [History of Iran]. Yerevan: Zangak, 2005;

Bayburdyan, Vahan. *Հայ-քրդական հարաբերությունները Օսմանյան կայսրությունում XIX դարում և XX դարի սկզբին* [Armenian-Kurdish Relations in the Ottoman Empire in the XIX-XX Centuries]. Yerevan: Hayastan, 1989;

Demoyan, Hayk. *Внешняя политика Турции и карабахский конфликт. Историко-сравнительный анализ* [The Foreign Policy of Turkey and the Karabakh Conflict: A Historical Comparative Analysis]. Yerevan: AGMI, 2013;

Grigoryan, Hasmik. *Զանգվածները և զանգվածային բռնությունները. Օսմանյան կայսրության մոսուլման բնակչության մասնակցությունը Հայոց ցեղասպանությանը* [The Masses and Mass Violence: Participation of Muslim Population of the Ottoman Empire in the Armenian Genocide]. Yerevan: Gitutyun, 2017;

Harutyunyan Cohen, Rosemary. *Վերապրած խոյեցի Արուսյակը* [The Survivor from Khoy-Arusyak], Yerevan: Limush, 2011;

Hasan, Amja. *Տեղահանություն և ոչնչացում (լեռնահանության իրական պատկերը)* [Deportation and Extermination (Real Description of Deportation)]. Yerevan: AGMI, 2007;

Hayruni, Ashot. «Գերմանական արևելյան առաքելության հայանվեր գործունեությունը Պարսկաստանում» [Activity of the German Eastern Mission in Persia for the Benefit of Armenians]. *Ejmiats'in* 11 (2017): 78-102;

Hovhannisyan, Mari. *Ուրացման քաղաքականության արմատները, նորոգյա դրսևորումները և դրանց հետևանքները* [The Roots of the Denial Policy, Current Manifestations and their Consequences]. Yerevan: Edit Print, 2017;

Karapetyan, Hambardzum. *Անդրանիկ, 1* [Andranik, 1]. Yerevan: Hayastan, 1992;

Karapetyan, Samvel. *Հայաստանի պատմություն*, Սալմաստ, հատոր Բ [History of Armenia, Salmast volume B]. Yerevan: AAR, 2017;

Khachatryan, Shushan. «Բռնությունների և սպանությունների ծիսականացումը Մեծ Եղեռնի ընթացքում» [Ritualization of Violence and Murders during the Armenian Geocide]. *Ts'eghaspanagitakan handes* 4 no. 2 (2016): 100-118;

Khosroeva, Anahit. «Ասորիների ջարդերը թուրքաբնակ վայրերում Ա. Աշխարհամարտի տարիներին» [The Assyrian Massacres in the Turkish Territories of Iran in WWI]. *Hayots' ts'eghaspanutyan patmutyan ev patmagrutyan harts'er* 9 (2004): 88-99;

Khosroeva, Anahit. *Ասորիների ցեղասպանությունն Օսմանյան Թուրքիայում և հարակից թյուրքաբնակ վայրերում (XIX դարի վերջ-XX դարի առաջին քառորդ)* [The Assyrian Genocide in the Ottoman Turkey and the Adjacent Turkish Territories (the End of the 19th and the First Quarter of the 20th Centuries)]. Yerevan: Author's Press, 2004;

Kobelyan, Arthur. *Էթնիկական նույնականություն և հանդուրժողականություն* [Ethnic Identity and Tolerance]. Yerevan: Tir, 2016;

Manukyan, Suren. «Հանցակցությունը որպես համախմբող գործոն. Օսմանյան կայսրությունում 1894-96 թթ. հայերի կոտորածներին քրդերի ներգրավման պատճառների հարցի շուրջ» [Complicity as Factor for Coherence: On the Issue of Motives of the Kurdish Involvement in the 1894-96 Massacres of Armenians]. *Ts'eghaspanagitakan handes* 6 no. 2 (2018): 24-52;

Martoyan, Tehmine. «Զմյուռնիայի հայ և հույն բնակչության բնաջնջման սպառնալիքի ժխտման հետևանքները (1922 թ. սեպտեմբեր)» [The Consequences of the Denial of the Threat of Extermination in Case of the Greek and the Armenian Population of Smyrna (September 1922)], *Hayagitutyun harts'er* 1 (2014): 61-75;

Maruqyan, Armen (ed.). *Հայոց ցեղասպանության արդարացումը 1915 թ. մամուլի էջերում (հայալեզու և օտարալեզու թերթերի նյութերի ժողովածու)* [Reflection of the Armenian Genocide in the Press of 1915 (Collection of Newspapers in Armenian and Foreign Languages)]. Yerevan: Daroinq, 2018;

Meliqyan, Derenik. «Հյուսիսային Իրանում քրիստոնյա բնակչության (հայերի և ասորիների) կոտորածները 1914-1916 թթ.» [The Massacres of the Christian Population (Armenians and Assyrians) in Northern Iran]. *Ts'eghaspanagitakan handes* 5 no. 1 (2017): 78-91;

Miqayelyan, Vardges (ed.). *Հայ գաղթաշխարհի պատմություն* [History of the Armenain Diaspora, Vol. III]. Yerevan: Gitutyun, 2003;

Nersisyan, Mkrtich' (ed.). *Հայերի ցեղասպանությունը Օսմանյան կայսրությունում* [The Armenian Genocide in the Ottoman Empire]. Yerevan: Hayastan, 1991;

Safaryan, Alexander. *Գյոքալփը և «թյուրքականության հիմունքները»* [Gyokalp and "Foundations of Turkishness"]. Yerevan: YSU, 2012;

Shishlov, Aleqsey. *Персидский фронт (1909-1918). Незаслуженно забытые победы. Серия: Военные тайны XX века* [Persian Front (1909-1918). Victories that should not have been Forgotten. Series: Military Secrets of the XX century]. Moscow: Veche, 2010;

Simonyan, Hrach'. *Թուրք ազգային բուրժուազիայի գաղափարաբանությունը և քաղաքականությունը* [Ideology and Policy of the Turkish National Bourgeois]. Yerevan: Hayastan, 1986;

Virabyan Amatuni (ed.). *Վշտապատում. Հայոց Մեծ եղեռնը ականատեսների աչքերով* [Vshtapatum. The Armenian Medz Yeghern through the Eyes of Eyewitnesses]. Yerevan: Zangak-97, 2005;

Virabyan, Amatuni (ed.). *Հայոց ցեղասպանությունը օսմանյան Թուրքիայում. Վերապրածների վկայություններ. Փաստաթղթերի ժողովածու* [The Armenian Genocide in the Ottoman Turkey. Testimonies of the Survivors. Collection of Documents, Vol. III]. Yerevan: National Archives of Armenia, 2012;

Մարդու իրավունքների վերաբերյալ Հայաստանի Հանրապետության մասնակցությամբ միջազգային պայմանագրեր: Փաստաթղթերի ժողովածու: Գիրք Բ [International Agreements with the Republic of Armenia on Human Rights, Collection of Documents, Book II]. Yerevan: 2001.